

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ РОДИНИ ТЕРЕЩЕНКІВ В УКРАЇНІ

Після реформи 1861 р. економічний поступ і подальший розвиток соціальних і політичних інститутів Російської імперії значною мірою стримувався загальним низьким освітнім рівнем народів її колоніальних околиць, а також відсутністю чітко продуманої і організованої державної підготовки фахівців у відповідності до тогочасних запитів.

Проте під впливом зростаючих темпів економічного розвитку України в др. пол. XIX ст. і її суспільних потреб в освіті царизм робив деякі кроки щодо створення і розширення навчальних закладів усіх рівнів, починаючи з початкових шкіл і закінчуючи університетами. З іншого боку сутність національної політики самодержавства виявлялася в посиленні русифікації усєї освітньої системи, що не могло не відбитись на загальному освітньому рівні українців.

Виділяючи з державного бюджету на освіту незначні кошти, уряд перекладав турботу про неї на плечі земств, міських і сільських громад, благодійних і культурно-освітніх товариств.

Одночасно в суспільстві формувалася нова система моральних цінностей, особливо серед освічених верств, коли на передній план ставалося не лише особисте благополуччя, а й служіння народу. З огляду на це в другій половині XIX ст. благодійність набуває більшого розвитку, нових форм і проявів. Благородна справа приватної ініціативи і діяльності в галузі підтримки культури отримує всезагальне визнання, стає невід'ємною ознакою громадянського суспільства, складовою частиною суспільної свідомості¹.

Найбільше в той час благодійність була поширена в підприємницьких колах. Генетичний зв'язок з народом більшості підприємців, які вийшли з його середовища, пояснює те, що справа просвітництва, національно-культурного і духовного розвитку була для них більш природною, ніж для інших привілейованих суспільних груп. До того ж капіталіст в тодішніх умовах жорсткої ринкової конкуренції об'єктивно був зацікавлений мати висококваліфіковану робочу силу, здатну

оволодіти новим обладнанням і методами ведення господарства. Часто благодійна діяльність також ставала обов'язковою для окремих сімей підприємців і спонукалася при цьому ще й релігійними та моральними засадами.

Проте головним було формування класової самосвідомості тогочасної буржуазії, що призводило до зміни її корпоративної психології. Кращі представники ділових кіл починали усвідомлювати свій нерозривний зв'язок з майбутнім народом, яке було неможливе без розвитку освіти і культури².

Родина Терещенків привертає особливу увагу своїм багатолітнім безкорисливим і цілеспрямованим служінням народу, яке ставить її представників у ряд видатних українських діячів і благодійників у сфері просвіти.

Терещенки вели свій родовід від козаків Глухівщини. Сходження до вершин підприємництва Артем Якович Терещенко та його сини починають з першої половини XIX ст. Завдяки вмілому використанню економічної ситуації в Росії після реформи 1861 р. і великому розуму та працелюбству, вони наприкінці XIX ст. стають однією з найзаможніших родин імперії, відомими цукрозаводчиками, землевласниками, благодійниками і меценатами.

Особливий слід на просвітницькій ниві серед Терещенків залишили Микола Артемович, його сини Іван і Олександр, а також брат Федір Артемович, хоча й інші члени родини, як чоловіки, так і жінки, теж зробили чимало на теренах освіти і заслуговують на належну увагу з боку нащадків-співвітчизників.

Спираючися на власні могутні фінансово-економічні можливості, родина Терещенків бере активну участь у вирішенні проблем освіти на усіх її рівнях, у тому числі й початковому. Так, за підрахунками автора, при 7 найбільших цукрозаводах, що їм належали на початку XX ст., постійно працювали початкові народні училища для дітей службовців і робітників, і це – без урахування

тих багатьох сільських шкіл, які отримували від господарів-цукрозаводчиків грошові субсидії і будівельні матеріали для своєї життєдіяльності.

Треба зауважити, що у царській Росії не існувало законодавства, яке б зобов'язувало капіталістів створювати заводські школи і гарантувати існування шкіл уже відкритих. Вони організовували освітні заклади за своєю доброю волею і утримували їх на власний кошт цілком або частково разом із сільськими громадами та земствами.

Зокрема, при Михайлівському заводі Микола Артемович побудував початкове училище ще у 80-ті роки XIX ст., яке також відвідували діти з навколишніх сіл. Хоча школа і вважалась земською, утримувалась вона виключно на кошти підприємця³.

При Андрушовському заводі з 1871 р. існувало початкове однокласне училище, яке утримувалось за рахунок Терещенків і сільської громади, де навчалось близько 150 учнів. У 1900 р. воно було перетворене на двокласне – підвищеного типу, завдячуючи саме Олександр Миколайовичу⁴.

В 1910 р. при підприємствах у с.Тьоткіно, якими володів Михайло Іванович Терещенко, було зведено нову двоповерхову цегляну будівлю. На його першому поверсі розміщувалось початкове 3-річне училище, а на верхньому – підвищеного типу – з 4-річним курсом, до якого вступали діти після закінчення курсу початкового училища. Загалом в обох школах навчалось до 250 хлопчиків і дівчаток⁵.

В усіх вищеозначених школах діти безкоштовно навчались і отримували підручники. Підприємці при цьому вчителям надавали платню, іноді – ще й квартири. При школах також відкривали бібліотеки.

В Глухові, де відчувалась не менша потреба в початкових освітніх закладах, Федір Артемович в 1891 р. започаткував училище, яке отримало назву: “Міське трьохкласне училище Федора Терещенка”. Засновник надав закладу приміщення і капітали на його утримання в 110 тис. крб.⁶ В ньому отримували безкоштовну освіту діти незаможних родин Глухова, а першочерговим правом при вступі користувались вихованці дитячого притулку, раніше заснованого братами Терещенками.

Микола Артемович у 1899 р. пожертвував 150 тис. крб. на будівництво і утримання зразкового Київського міського училища з

чоловічим і жіночим відділеннями на 300 учнів та педагогічного музею при ньому⁷. Завершив розпочату батьком справу син Олександр. На початку 1903 р. він подарував закладу ділянку землі вартістю 104 тис. крб. на Подолі та додав до капіталу на його існування ще 120 тис. карбованців. Крім того, благодійник на завершення будівництва закладу ще пожертвував кошти і загальна сума витрат зі сторони Терещенків досягла 425 тис. крб.⁸ В грудні 1907 р. училище почало працювати в новому приміщенні, яке стало найкращим у місті серед подібних навчальних закладів.

Міська дума присвоїла чоловічому №58 і жіночому №59 училищам ім'я М.А.Терещенка, які розміщувались в одній будівлі по вул.Ярославів Вал, №40 (тепер там розташований Інститут театального мистецтва ім.Карпенка-Карого).

Після здійснення царським урядом в 60-х рр. XIX ст. реформ в галузі освіти в Україні інтенсивно відкриваються чоловічі класичні гімназії і прогімназії, реальні училища, отримує розвиток і жіноча освіта. Починає активно розвиватися суспільно-громадська просвітницька ініціатива в різних формах – від клопотань і організації нових закладів до грошових пожертвувань та іншої благодійності.

В 1870 р. М.А.Терещенко як міський голова і земський діяч бере активну участь у перетворенні Глухівського повітового училища в 4-х класну чоловічу прогімназію і стає її почесним попечителем. Згодом прогімназія перетворюється в 6-ти класну і розміщується в будинку, який надав Терещенко⁹.

В травні 1889 р. почесний попечитель, бажаючи прискорити перетворення навчального закладу в повну гімназію, жертвує 54,5 тис. крб. на утримання VII і VIII класів та 7 тис. крб. на ремонт приміщення¹⁰.

В 1892 р. при гімназії на кошти Миколи Терещенка було споруджено пансіон на 40 вихованців та квартиру інспектору. Працював пансіон на внесений Миколою Артемовичем капітал, відсотки з якого щорічно складали до 3 тис. крб.¹¹ Згодом почала діяти і гімназійна церква.

Також з 1870 р. в Глухові на кошти міської громади було засновано 4-х класну жіночу гімназію, що розмістилася у найманому приміщенні. В січні 1894 р. М.А.Терещенко виділив 100 тис. крб. вже на перетворення жіночої прогімназії в повну восьмикласну

гімназію і спорудження для неї власного приміщення. Через 2 роки гімназія отримала новий будинок, а благодійник надав додатково ще 20 тис. крб. на завершення будівництва¹². Довічними попечителями закладу було обрано Миколу Артемовича і його дружину – Пелагею Григорівну. Починаючи з V класу, жіночу гімназію поповнювали також вихованки прогімназій із сусідніх повітів, тим самим Глухів на багато років стає центром жіночої освіти на півночі тодішньої Чернігівщини.

В 1874 р., теж за участю М.А.Терещенка, в Глухові було засновано учительський інститут і при ньому – зразкове міське училище¹³. Інститут готував викладачів для міських початкових училищ, більшість студентів якого були вихідцями з найбідніших верств населення.

Особливу увагу і турботу Терещенків відчували середні і вищі освітні заклади Києва після переїзду родини до міста на постійне проживання в середині 70-х рр. XIX ст. В 1876 р. М.А.Терещенко стає старостою Миколаївської церкви при 1-й чоловічій гімназії і сумлінно виконує обов'язки до кінця життя. З 1881 до 1888 р. – він уже почесний попечитель цього навчального закладу¹⁴.

Попечитель гімназії щорічно перераховує на її потреби 1 тис. крб., оплачує навчання і проживання не менше 10 малокоштных гімназистів, тричі обновлює церкву, виділяє капітал в 10 тис. крб. на допомогу учням і службовцям закладу, надає іншу підтримку. Загальна сума витрат на користь 1-ї гімназії та її церкви становила з його боку близько 40 тис. крб¹⁵.

Досить тривалий час 4-та чоловіча гімназія не мала власного приміщення і завдяки міським коштам та приватним пожертвуванням в травні 1897 р. розпочалось спорудження будинку разом з церквою. Микола Артемович перерахував на цю справу найбільше від усіх – 14 тис. крб.¹⁶

“Просвещенному благодетелю”, як часто називали Миколу Артемовича Терещенка, має завдячувати своїм існуванням 5-а чоловіча гімназія. В лютому 1882 р. міська дума вирішила відкрити новий навчальний заклад, але не знайшлося ні належного приміщення, ні коштів на його зведення. На допомогу прийшов Терещенко і пожертвував 100 тис. крб. з умовою, щоб на ці гроші було відкрито повну восьмикласну чоловічу гімназію на Печерську. Згодом, у вересні 1886 р., нове приміщення гімназії стало до ладу¹⁷.

Син М.А.Терещенка, Олександр Мико-

лайович, активно продовжував справу свого батька. У березні 1883 р. його було затверджено почесним попечителем 3-ї чоловічої гімназії в м.Києві; в цьому званні він залишався до вересня 1895 р., коли очолив опікунство 1-ї гімназії, а з 1903 р. – її гімназійної церкви. При цій гімназії він заснував три стипендії із загальним фондом 25 тис. крб, в 1905 р. улаштував дитячий санаторій в с.Плютах поблизу Києва для перебування під час літніх канікул найбільш слабких здоров'ям учнів Київських гімназій¹⁸.

Брат Миколи Артемовича, Федір Артемович Терещенко з лютого 1881 р. і до кінця життя п'ять разів переобирався почесним попечителем 2-ї чоловічої гімназії. Тільки за перші п'ять років попечительства він пожертвував більше 10 тис. крб. на добудову гімназії, навчальні посібники, учнівську бібліотеку, допомогу бідним гімназистам. В жовтні 1887 р. на його кошти при гімназії відкрилась церква св. Олександра Невського, яка по художньому оздобленню була однією з найкращих у Києві. У 1889 р., в знак подяки за виняткову старанність, Федора Артемовича було нагороджено орденом св. Анни I ступеня¹⁹.

Допомагали Київські благодійники і жіночим гімназіям. В 1899 р. Микола Артемович вніс до фонду на розширення і перебудову Подільської гімназії 15 тис. крб.²⁰ Ще раніш, в 1891 р. брати Терещенки надали кошти на ремонт приміщення Фундуклеївської гімназії²¹.

З лютого 1884 р., на протязі майже двадцяти років, почесним попечителем реального училища був Іван Миколайович Терещенко. В 1891 р. на його кошти було побудовано домову Олександро-Невську церкву. Згодом до головного навчального корпусу за його участі зробили добудову з актовим залом, бібліотекою і класними кімнатами. В 1901 р. в садибі училища з'явилося ще одне двоповерхове приміщення. На все це Терещенко витратив більше 40 тис. крб., не враховуючи щорічних внесків на користь навчального закладу²². Крім того, він також виконував обов'язки почесного попечителя Київського Олександрівського ремісничого училища.

Та найголовнішою справою життя Івана Миколайовича була Рисувальна школа, яку в 1876 р. заснував його земляк, художник і педагог Микола Іванович Мурашко. Навчальний заклад утримувався на кошти мецената, який за 25 років його існування витратив

близько 150 тис. крб.²³ Живучи з 1892 р. через хворобу далеко від Києва, він завжди й незмінно піклувався про процвітання школи. Не дивно, що художня школа Мурашка підготувала цілу плеяду відомих українських художників: Г.Дядченка, М.Пимоненка, Г.Світлицького, І.Іжакевича, М.Жука, М.Глобу та ін.²⁴

Під кінець життя І.М.Терещенко вирішив заснувати художньо-промислове училище. Припинивши фінансування Рисувальної школи, він виділив для майбутнього училища 200 тис. крб., але втілити в життя цю мрію не вдалося через об'єктивні причини²⁵.

Після кончини благодійника, його дружина Єлизавета Михайлівна з метою увічнення пам'яті чоловіка, перерахувала реальному училищу, університету св.Володимира і Політехнічному інституту по 30 тис. крб. кожному на заснування стипендій²⁶.

Родина Терещенків взяла активну участь і у відкритті Київського політехнічного інституту. Відчувалась гостра потреба в інженерах-технологах і керівниках великих промислових підприємств, яких тепер і мав готувати вищий технічний навчальний заклад, відкритий восени 1898 р. В комітет по його створенню входили, серед інших, вищезгадані М.А., І.М. та О.М.Терещенки. На спорудження КПП необхідну суму (близько 3 млн. крб.) було зібрано переважно за рахунок приватних і громадських пожертвувань, серед яких найбільші зробили Терещенки: Микола Артемович та його сини виділили 150 тис. крб., а спадкоємці Ф.А.Терещенка – 15 тис. крб.²⁷

Згодом Олександр Миколайович до того ж став почесним членом Товариства допомоги нужденним студентам КПП, і з 1903 р. разом з дружиною Єлизаветою Володимирівною вони внесли до каси Товариства 8 тис. крб. на влаштування гуртожитку та їдальні для студентів²⁸.

З травня 1881 р. О.М.Терещенко також був беззмінно членом дирекції і секретарем Київського відділення Російського музичного товариства. Його племінник Михайло Іванович в 1912 р. пожертвував 50 тис. крб. на перетворення музичного училища цього товариства в консерваторію²⁹. Того ж року, його дружина Єлизавета Володимирівна принесла в дар училищу 30 тис. крб. для заснування стипендій ім. О.М.Терещенка³⁰.

В серпні 1883 р. розпочало свою діяльність Товариство допомоги студентам університету св.Володимира, заступником голови якого

також було обрано Олександра Миколайовича. Крім нього, ще декілька представників родини мали членство в цьому об'єднанні. Серед різноманітних справ цієї спілки стало заснування студентської їдальні. Спочатку вона відкрилася в найманому приміщенні, а в 1902 р. було побудовано власну їдальню, кошти на спорудження якої надали і Терещенки, зокрема Микола Артемович пожертвував 1300 крб.³¹

Не меншу увагу приділяли Терещенки і розвитку початкової професійної та комерційної освіти.

Микола Артемович вирішив прискорити відкриття в Глухові такого закладу і запропонував побудувати та обладнати за власний кошт приміщення майбутнього ремісничого училища. У вересні 1899 р. почало працювати "Глухівське ремісниче училище ім. М.А.Терещенка", а вже наступного року учні перейшли до новозбудованого приміщення³². Там знаходились, крім класних кімнат, столярно-модельна і слюсарно-ковальська майстерні, бібліотека, навіть магазин готових виробів учнів. Почесний попечитель закладу і надалі піклувався його вихованцями. В 1903 р. він пожертвував капітал в 5 тис. крб. для сплати в майбутньому за навчання і харчування бідних учнів³³.

Зростаюча оснащеність промисловості електричною енергією покликала до життя нову спеціальність для робітників – електро-монтажну. В 1912 р. при Київській ремісничій школі було відкрито дворічні електромонтажні курси для випускників ремісничих шкіл і училищ. В серпні цього ж року Єлизавета Володимирівна і її син Микола Олександрович надали на облаштування курсів 10 тис. крб. У червні 1914 р. відбувся перший випуск кваліфікованих електромонтерів, а саме такі курси стали першими в Росії³⁴.

Розвиток друкарської справи спонукав багатьох її представників порушити питання про відкриття відповідної школи для учнів типографій, але для цього бракувало коштів. В 1899 р. М.А.Терещенко повідомив про бажання пожертвувати 10 тис. крб. на утримання школи в майбутньому. В 1903 р. завдяки приватній ініціативі нарешті почала працювати навчальна художньо-ремісничка майстерня друкарської справи. Згодом при ній відкрився і фотографічний відділ. В 1910 р. київська майстерня була єдиним в країні закладом друкарської і фотографічної справи³⁵.

Цікавий навчальний заклад заснував у 1890 р.

на власні кошти І.М.Терещенко при Іскринській економії в Сумському повіті Харківської губернії. Михайлівська 4-річна сільсько-господарська школа, в першу чергу, шляхом практичних занять надавала знання і навички з сільського господарства, садівництва, городництва, а також ремесел, пов'язаних з ними.

Більшість учнів походила з незаможних родин і утримувалась за рахунок господаря школи, який забезпечував їх всім необхідним, починаючи з гуртожитку і закінчуючи майстернями. Для практичних занять слугував маєток Івана Миколайовича площею 380 десятин, який був наданий у розпорядження школи з навчальним полем, садом, городом, фермами, пасікою тощо. За перші 9 років існування до закладу вступив 151 учень, а повний курс закінчили 52. Щорічні витрати на школу становили 12 тис. крб.³⁶

Особливе місце серед приватних навчальних закладів займали комерційні школи, які організовували в основному торгово-підприємницькі товариства. В 1896 р. в Києві було відкрито комерційне училище на базі середньої школи на кошти Купецького товариства. Відразу почали надходити пожертвування від організацій і приватних осіб до стипендіального фонду. Одним із перших був М.А.Терещенко, який у квітні 1897 р. виділив 30 тис. крб. на заснування 12 стипендій для незаможних учнів³⁷.

Одночасно постало питання про відкриття в Києві навчальних закладів, які б надали учням знання, необхідні для роботи в торгово-промислових установах і для керівництва малою торгівлею. У червні 1896 р. було засновано Товариство розповсюдження початкової комерційної освіти, яке спочатку очолив М.А.Терещенко, а згодом, протягом багатьох років – його зять Б.І.Ханенко.

Микола Артемович 12 грудня 1896 р. пожертвував 100 тис. крб. і 15 листопада 1898 р. відбулося відкриття на Подолі чоловічої трирічної торговельної школи, а через 3 місяці – торгових класів для дорослих. Вирішилось і питання про заснування жіночої торговельної школи, яка почала працювати з 10 січня 1899 р. – перша в Російській імперії. В жовтні цього ж року благодійник знову надає 150 тис. крб. на спорудження будинку для школи та її

утримування. У вересні 1902 р. навчальний заклад вже переходить у власне приміщення³⁸.

До останніх днів життя М.А.Терещенко приходив на допомогу Товариству в усіх його починаннях і надавав ще значні суми, крім перерахованих, на утворення стипендіальних капіталів і капіталу Дамського комітету жіночої школи, до якого входило 7 жінок родини Терещенків. Протягом 6,5 років він перерахував в розпорядження Товариства 329814 крб. з єдиною умовою: “надання можливості отримати освіту в навчальних закладах Товариства дітям бідного населення Києва”³⁹.

Зрештою багато ще освітніх закладів в Україні відчували благодійницьку турботу і допомогу з боку великої родини Терещенків та кожного з її членів зокрема. Головною рисою діяльності благодійників було те, що вони загострено відчували, розуміли і брали на себе вирішення суспільних потреб відповідно до зростаючих вимог часу щодо виховання та формування освічених громадян тогочасного суспільства, фахівців для сфер матеріального виробництва та духовної культури.

Терещенки були засновниками і покровителями десятків і навіть сотень навчальних закладів в Україні, яких вимагав тодішній суспільно-політичний, промислово-економічний, науково-технічний та духовно-освітній поступ. Вони надавали матеріальну і моральну підтримку дітям з незаможних родин, відкриваючи і вказуючи їм широку дорогу до належного місця в суспільстві.

Завдяки Терещенкам, зокрема повітове місто Глухів стало значним освітньо-культурним центром тодішньої Чернігівщини. Проте на особливе місце та глибоку шану заслуговує їх освітньо-благодійна діяльність в місті Києві.

Просвітницька діяльність родини Терещенків слугує і сьогодні народу України, який пам'ятає і вшановує своїх славних співвітчизників. Означена освітньо-благодійна діяльність цієї родини постає на сьогодні для кожного свідомого українця та громадянина нашої держави символом справжнього патріотизму, любові до свого народу та його підростаючого покоління у великій і благородній справі становлення і розвитку духовності, освіти та культури.

- ¹Дмитрієнко М., Ясь О. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність / / Розбудова держави. – 1994. – №6. – С.41.
- ²Боханов А.Н. Коллекционеры и меценаты в России. – М., 1989. – С.7.
- ³Свод постановлений Глуховского земства по народному образованию за 1865 – 1895 гг. – Чернигов, 1899. – С.161.
- ⁴Киевлянин. – 1899. – 16 декабря. – №347. – С.3.
- ⁵Тьоткино М.И. Терещенко. 1861 – 1913 г. – К., 1913. – С.32.
- ⁶Центральний державний історичний архів України у м.Київі (далі – ЦДАУ). – Ф.830. – Оп.1. – Спр.1390. – Арк.46.
- ⁷Державний архів м.Киева (далі – ДАК). – Ф.163. – Оп.7. – Спр. 379. – Арк. 119.
- ⁸ЦДАУ. – Ф.707. – Оп.227 (1899). – Спр.103. – Арк.10 – 11; 33.
- ⁹Свод постановлений Глуховского земства по народному образованию за 1865 – 1895 гг. – С.316; 333.
- ¹⁰ЦДАУ. – ф.707. – Оп.307. – Спр.69. – Арк.5;7.
- ¹¹ЦДАУ. – ф.707. – Оп.178. – Спр.54. – Арк.5.
- ¹²ЦДАУ. – ф.707. – Оп.145. – Спр.39. – Арк.1;31 зв.
- ¹³Свод постановлений Глуховского земства по народному образованию за 1865 – 1895 гг. – С.329.
- ¹⁴Столетие Киевской первой гимназии (1809 – 1911). – К., 1911. – Т.1. – С.189.
- ¹⁵ДАК. – Ф.163. – Оп.8. – Спр. 73. – Арк.266.
- ¹⁶Памятная записка о Киевской 4-й гимназии. – К., 1899. – С.65; 72.
- ¹⁷Киево-Печерская гимназия. Отчет о состоянии гимназии за 7-й период ее существования (1885 – 1892). – К., 1892. – С.VI.
- ¹⁸Столетие Киевской первой гимназии. – С.188.
- ¹⁹ДАК. – Ф.81. – Оп.43. – Спр.8. – Арк.1; 17 зв.; 53.
- ²⁰Киевлянин. – 1899. – 12 октября. – №282. – С.3.
- ²¹Александровский Г. Историческая записка о состоянии Киево-Фундуклеевской женской гимназии. 1860 – 1910. – К., 1910. – С.108.
- ²²Ковалинский В. Меценаты Киева. – К., 1998. – С.301.
- ²³Киевлянин. – 1900. – 23 октября. – №294. – С.2.
- ²⁴Кальницький М., Факторович М. Терещенки / Пам'ятки України. – 1993. – №1 – 6. – С.70.
- ²⁵Киевлянин. – 1912. – 11 октября. – №282. – С.3.
- ²⁶ЦДАУ. – Ф.707. – Оп.189. – Спр. 158. – Арк.1.
- ²⁷Беляков Г.Ф. та ін. Київський політехнічний інститут. Нарис історії. – К., 1995. – С.4.
- ²⁸Благотворительные общества г.Киева на Киевской Всероссийской выставке 1913 г. – К., 1913. – С.57.
- ²⁹Киевлянин. – 1912. – 12 октября. – №283. – С.3.
- ³⁰Киевлянин. – 1912. – 14 октября. – №285. – С.4.
- ³¹Годовой отчет Общества вспомоществования студентам Императорского Университета св.Владимира за 1902 г. – К., 1902. – С.10.
- ³²ЦДАУ. – Ф.707. – Оп.65. – Спр.51. – Арк.11а; 37.
- ³³ЦДАУ. – Ф.707. – Оп.227 (1903). – Спр.103. – Арк.6 – 7.
- ³⁴Киевлянин. – 1912. – 12 августа. – №222. – С.5.
- ³⁵Киевлянин. – 1899. – 21 декабря. – №352. – С.4.
- ³⁶Описание Михайловской сельско-хозяйственной школы первого разряда / Описание имений, принадлежащих Н.А.Терещенко. – К., 1900. – С.1 – 8.
- ³⁷ДАК. – Ф.168. – Оп.8. – Спр.73. – Арк.232.
- ³⁸Десятилетие Общества распространения коммерческого образования в г.Киеве (1896 – 1906). – К., 1906. – С.5 – 7.
- ³⁹Там само. – С.10.

